

ŞEYBÂNÎ-NAME'DE AKLIN YORUMU

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ*

Öz

XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyıl başlarındaki tarihi olayları, Şeybânî Han ve Timurular arasındaki savaşları anlatan Şeybânî-nâme, sadece ferdî duygu ve düşünceleri yansıtan bir edebî eser değil aynı zamanda toplum hayatı ve kültürünü (devrini, değer ölçülerini, yaşayışını) yansıtan, topluma ve devrine adeta ayna tutan bir eser olma özelliğini de taşımaktadır. Muhammed Sâlih, eserde, dönemin önemli şahsiyeti, şair ve hükümdar Şeybânî Han'ı tanıyıp değerlendiriyor. Muhammed Sâlih, bunda başarılıdır, çünkü bizzat Han'ın yanında yer almakla O'nu yakından tanımaktadır. Bu bakımlardan eser; orijinaldir, incelemeye değerdir.

Şeybânî-nâme şairi Muhammed Sâlih, aklın önemini kavradığından olsa gerek manzum kroniğinde akla dair çeşitli yorumlarda bulunmuştur. Burada yer alan beyitlerdeki açıklamaların ışığında, Muhammed Sâlih'in aklı, hangi özellikleriyle ele alıp değerlendirdiğine dair ipuçları gözden geçirilecek, şairin izahatlarında, aklın, birey, halk ve idareci için önemi ortaya konacaktır.

Çalışma, Muhammed Sâlih, Şeybânî-nâme (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme) (Haz. Yıldız Kocasavaş), İstanbul, Çantay Kitabevi yayınının 1b-100b varakları taranarak konuya ilişkin elde edilecek beyitlerin değerlendirilmesi suretiyle ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Şeybânî-nâme, Akıl, Anlam, İslâmiyet, Kur'an-ı Kerim.

Interpretation Of The Mind In Şeybânî-nâme

Abstract

XV. century end and XVI. century Şeybânî-nâme is a literary work that reflects not only individual feelings and thoughts but also reflects social life and culture (age, values, life) and reflects the society and era. Also has the feature. Muhammad Salih, in the work, important figure of the period, poet and ruler Şeybânî Khan recognizes and evaluates. Muhammad Salih is successful in this because he knows him well by being with Han. In these respects; original, worth checking out.

Şeybânî-nâme poet Muhammad Salih made various comments about the mind in verse chronicle, even if he understood the importance of reason. In the

* İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı.

light of the explanations in the couplets here, the clues about the characteristics of Muhammad Sâlih's mind and how it is evaluated and the importance of reason for the individual, the public and the administrator will be revealed.

The study will be discussed by evaluating the couplets to be obtained by scanning the leaflets 1b-100b of Muhammed Sâlih, Şeybânî-nâme (Introduction-Medicine-Printing-Text-Translation) (Jun. Yıldız Kocasavaş), İstanbul, Çantay Bookstore.

Keywords: Şeybânî-nâme, Reason, Meaning, Islam, Quran.

I) Akıl kelimesi ve anlamı

“~ **Ar** ‘akıl اَعْلَ [fa’l] kontrollü düşünme yeteneği, sağduyu, itidal < **Ar** ‘ağala اَعْلَ 1. dizginledi, gem vurdu, 2. akıl süzgecinden geçirdi, akıl yürüttü.

Not: Aynı kökten **Ar**. ‘ikâl, ‘ukla(t) ‘bukağı, hayvanlara vurulan ayak bağı.’ Akıl, frenleyici ve dizginleyici bir şey olarak düşünülmüştür. • Aynı Sami kökünden İbr. ‘āqal ve ‘āgal ‘burmak, kıvrırmak, halka yapmak.’

Benzer sözcükler: akıl çağı, akıl dışı, akıl hastası, akıl hocası, akıl kârı, akıl vermek, akıl yürütmek, akılcı, akıllanmak, akıllandırmak, akıllara durgunluk, akıllara seza, akıllı, akıllı telefon, akıllılık, akılsız, akılsızlık, akla gelmek, akla yakın, akla zarar, aklen, akletmek, akli, akli çıkmak, akli sıra, akli yatmak, akliuevel, aklına esmek, aklına takmak, aklınca, aklında kalmak, aklından zoru olmak, aklielim, akliye” (<https://www.nisanyansozluk.com/?k=ak%C4%B1107.11.2019>)

“ ‘Akıl’ kelimesinin Arapça kökeni (‘akl’) ‘develerin dizlerini bağlamak için kullanılan ip’ anlamındadır. Amerika’daki kovboylardan farklı olarak Arapların çölde develerini bağlamak için kullanabilecekleri pek ağaç yoktur. Dolayısıyla devenin bir dizini bağladıklarında deve akıllı olur ve bir yere gidemez. Dolayısıyla ma’kul kelimesi ‘ayağı bağlı deve’ anlamına gelir.” (https://notlar1.com/2018/06/27/arapca-akil-sozcugunun_kokeni/07.11.2019)

Cengiz Özakıncı, Dil ve Din, s. 107-109’da şu bilgileri aktarmıştır: “Arapça ‘akıl’ sözcüğünün o dildeki kökü ‘ikâl’dir. Arapçada ‘akıl’ sözcüğünün kökü olan ‘ikâl’; ‘somut olarak nesnelere birbirine bağlamak’ anlamına geliyor. Bu kökten çıkan bir dal olan ‘akıl’ sözcüğü ise ‘nesnelere arasındaki bağlantıyı somut olarak değil de düşünsel olarak kurmak’ anlamına gelmekte.

... Bir Arap devesini ağaca somut olarak bağladığında; Devemi ağaca ‘ikal ettim’, ‘somut olarak bağladım’ der. Bu Arap, olaylar arasındaki neden - sonuç, öncelik - sonralık ‘bağlantılarını düşüncesinde kurduğunda ise, ‘akıl’ ettim, der. Demek ki Arapça’da ‘ikâl’ de ‘akıl’ da özünde ‘bağlamayı anlatır; kök olan ‘ikâl’, ‘somut biçimde bağlama’yı anlatırken bundan türeyen ‘akıl’, ‘düşünsel olarak bağ kurma’yı, eşdeyişle ‘olgular arasındaki bağlantıyı düşünce alanında, düşünsel bağ olarak kurma’ edimini anlatır...” (https://notlar1.com/2018/06/27/arapca-akil-sozcugunun_kokeni/07.11.2019).

Kısaca, ‘akıl’ sözcüğü ‘ikâl’den gelir, ‘ikâl, hayvanın başını alıp gitmemesi için ayağına vurulan kösteektir. ‘Akıl da o zaman insanın kösteği olup onu sapsalardan koruyan, oraya buraya gitmesini engelleyen bir yetenektir.

II) İslâmiyet'te akıl

İslâmiyet akla ne derece değer vermektedir? Kur'an-ı Kerim'de "akıl kelimesi çeşitli şekillerde (*akıl, akli kullanmak veya kullanmamak, akil sahipleri, akil sahipleri ibret alırlar, ey akil sahipleri ibret alın, temiz akıl (akl-ı selim) sahiplerinin özellikleri ve mükafatları, insanların çoğu akletmezler, akıl erdirdikten sonra bile bile Allah'ın sözünü tahrif edenler, aklını kullanmayanlar azaba duçar olurlar, Musa: 'İçimizdeki akılsızlar yüzünden bizi helak mı edeceksin Allah'ım!' dedi.*) ve birçok kez geçmektedir.¹ Bu durum, esasen, İslâmiyet'in akla dayanan bir din olduğu kanıtını vermektedir.

III) Bir insanın İslâmiyet'i kabul etmesi için, öncelikle şüpheye yer olmasın diye, aklının tam ve yerinde olması gerekmektedir. Bu da İslâmiyet'in akla önem verdiğini gösteren bir husustur. Akıl zafiyeti olanın İslâmiyet'i kabul etmesi şüphelidir. Kur'an-ı Kerim'in ilk âyeti (96/ el-Alâk -1-2-3-4-5- *Oku! Yaradan Rabb'inin adıyla oku! O, insanı bir Alâk'tan yarattı. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir. O Rab ki kalemle yazmayı öğretti. İnsana bilmediği şeyleri öğretti.* (<https://kuran-ikerim.org/ilk-ayet-son-ayet06.11.2019>)dir. Okumak akılla ilgili bir şey olup akıl olmadan okunamaz ve anlaşılabilir. Nitekim "Kur'an-ı Kerim'e göre insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır. Kur'an'da akıl kelimesi biri geçmiş, diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere kırk dokuz yerde fiil şeklinde geçmektedir. Bu âyetlerde genellikle 'akletme'nin yani akli kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmuştur. Kur'an terminolojisinde akıl 'bilgi edinmeye yarayan bir güç' ve 'bu güç ile elde edilen bilgi' şeklinde tarif edilmiştir. Din mükellef olmaya esas teşkil eden akıl birinci anlamdaki akıldır. Kur'an-ı Kerim 'ancak bilenlerin akıl edebileceğini' söyler (el-Ankebût 29/43). Bu gücü ve bu bilgiyi kullanmadıkları için kâfirleri "...Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; bu yüzden akledemezler" (el-Bakara 2/171) diyerek yermiş, 'aklı kullanmayanlara kötü bir azap verir' (Yûnus 10/100) âyetiyle bütün insanlığı uyarmış ve akıllarını kullananların cehennem azabından kurtulacakları (bk. el-Mülk 67/10) belirtilmiştir. Kur'an'ın birçok âyetinde, akıl sayesinde kazanılan bilginin gene bu gücün kontrolünde kullanılması gerektiği, bunu yapmayanların sorumlu tutulacağı sık sık ifade edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de, eşyadaki nizamı anlama gücüne sahip olan akla, aynı zamanda ilâhî hakikatleri sezme, anlama ve onların üzerinde düşünüp yorum yapma görev ve yetkisi de verilmiştir. Nitekim 'Allah âyetlerini akıl edersiniz diye açıklamaktadır.' (el-Bakara 2/242) âyetiyle aklın bu fonksiyonuna işaret edilmiştir."²

"Bütün İslâm bilginleri akıl, insanın her türlü dinî emir ve yasaklara uymakla mükellef tutulmasının temel şartı olarak görmüşler ve akıldan yoksun bulunanlara hiçbir sorumluluğun yüklenemeyeceği görüşünde birleşmişlerdir."³

¹ Ayr. bilgi için bk. Recep Aykan, *Kelime ve Konularına Göre Alfabetik Kur'an Fihristi*, Pınar Yayınları, İstanbul 2012, s. 171-172.

² Süleyman Hayri Bolay, "Akıl (Felsefe)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 2*, İstanbul 1989, s. 238-239.

³ Yusuf Şevki Yavuz, "Akıl (Kelâm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 2*, İstanbul 1989, s. 245.

II.II) İslâm kelimesi etimolojisi ve tanımına bakıldığında “Sözlükte ‘kurtuluşu sağlamak, boyun eğmek, teslim olmak; teslim etmek, vermek; barış yapmak’ anlamlarındaki silm (selm) kökünden türemiş olan İslâm’ın etimolojisini yapan ilk âlimlerden İbn Kuteybe kelimeyi ‘boyun eğmek ve iradî olarak uymak suretiyle barış ortamına girmek’, İbn Manzûr da ‘boyun eğmek (inkıyâd) ve ‘itaat etmek’ şeklinde açıklamıştır. Sonraki kaynaklarda genellikle bu açıklamalar tekrar edilmiş, ‘sulh ve selâmet gayesiyle boyun eğmek, tâbi ve teslim olmak’ mânaları öne çıkarılmıştır. İslâm’ın sözlük anlamındaki inkıyâd ve itaat her ne kadar mutlak ise de kelimenin örfteki kullanımını sadece ‘doğruya ve hakka uyma’ mânası taşır. Yanlış ve kötüye boyun eğme şeklinde bir teslimiyet İslâm’a aykırıdır ve isyan olarak nitelendirilir.

Kur’ân-ı Kerim’de İslâm kelimesi sekiz yerde geçmekte, ayrıca çok sayıda âyette aynı kökten fiil ve isimler bulunmaktadır. Fiil hâlinde geçtiğinde daha çok ‘Allah’a yönelmek’ (meselâ bk. el-Bakara 2/112; Lokman 31/22). ‘O’na teslim olmak’ (el-Bakara 2/131; el-Mümin 40/66), ‘tevhid inancına sahip bulunmak’ (el-Enbiyâ 21/108), ‘Allah’a teslimiyetin gereğini yapmak’ (ez-Zümer 39/54) mânalarında kullanılmıştır. Kur’ân’da İslâm, Allah katındaki hak dinin karşılığı ve özel adı olarak belirlenmiş, ondan başka hiçbir dinin Allah tarafından kabul edilmeyeceği vurgulanmıştır (Âl-i imrân 3/19, 85).⁴ Kısaca özetleyecek olursak, İslâm kelimesi silm (selm) ve selâmet kelimesiyle ilgili bir kelimedir. Selâmet, ‘doğruluk’ demektir, yalanın zıttı selâmettir, hatanın zıttı selâmettir. İslâmiyet o halde akli yani doğruluğu, iyiliği esas alan bir dindir.

III) Şeybânî-nâme’de akıl

Şeybânî-nâme’nin ilk beyitlerinden itibaren akılla ilgili bazı beyitlere yer verildiği görülmektedir:

1b/3 *Hamd anga kim manğa ‘ışk itti nasib / Kılmadı ‘akl diyârında garib*

“Bana aşk nasip ettiği ve beni akıl ülkesinde garip bırakmadığı (beni akıldan mahrum etmediği) için O’na (Allah’a) hamd olsun.” (Muhammed Sâlih, aşk nasip ettiği ve kendisini akıldan yoksun bırakmadığı için Allah’a şükür-nü dile getirdiği bu beyitte, aşk ve akıl gibi iki zıt kutuptaki soyut kavramı bir arada zikrederken, aslen, kendisi de bu tezatın farkındadır, akıl ülkesinde garip kılmadığı yani aklına rağmen kendisine aşk nasip ettiği için Allah’a hamdını dile getirmektedir.)

1b/4 *Eyledi ‘ışk ile cânımnu yâr / Kılmadı ‘akl kolıda meni zâr*

“Canımı aşk ile dost kıldı ve beni akıl elinde perişan etmedi.” (Muhammed Sâlih, bu beyitte kendisini aklın elinde perişan etmeyip canını (ruhunu) aşk ile yakın kıldığı için Allah’a şükretmektedir. (Akıl ve aşk gibi iki tezat unsur, bir arada verilerek şair Muhammed Sâlih, bu iki tezattan akla rağmen aşka kapıldığı ve bu duyguyu kendisine verdiği için Allah’a şükrederken aklın elinde kendisini ağlatmadığı, akla uyup aşkı dışlamadığı için adeta şaşkınlığını dile açıklamaktadır.)

⁴ Mustafa Sinanoğlu, “İslâm-Son İlâhî Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23, İstanbul 2001, s. 1.

10a/9 *Söz ile 'akl u hüner zâhir olur / Belki 'akl u hüner anga ökülür*

“Akıl ve hüner, söz ile belli olur (ortaya çıkar); belki de akıl ve hüner onunla (sözle) sıkı sıkıya bağlıdır.” (Sözün önemine değindiği bu beyitte şair, aklın ve hünerin sözle ortaya konduğunu ifade etmektedir. Esasen, aklın ve hünerin ifade vasıtası olarak sözdür, bu iki unsurun görünür kılınması sözledir.)

Muhammed Sâlih, Şeybânî-nâme, 12a/V no'lu başlık'ta geçen *Hazret-i İmâmü'z-zamân Halîfetü'r-rahmân Muhammed Şibânî Han'ning 'aklning ta'rifidür* “Zamanın İmamı ve Allah'ın Halifesi Muhammed Şeybânî Han Hazretlerinin aklının tarifidir” ve 12b/1-2-3-4'te yer alan beyitlerde, Şeybânî Han'ın aklıyla ilgili birtakım bilgiler aktarmakta, aklın önemine değinmektedir. Akıl herkes için önemlidir, sultanlar, hanlar için de:

12a/ V *Hazret-i İmâmü'z-zamân Halîfetü'r-rahmân/ Muhammed Şibânî Han'ning 'aklning ta'rifidür.*

12b/1 *'Akl ile bu 'alî-i 'asrdur ol / Şâh irmes velî-i 'asrdur ol*

“Akıl ile o, bu asrın Ali'sidir; padişah değil, o, asrın velisidir.” (Şeybânî Han, akli ile Hz. Ali'ye benzetilmektedir, bu yüzden de padişah olmayıp asrın velisi olduğu ifade edilmektedir.)

12b/2 *'Akıldındur bu ki devlet barıda / Barça esbâb-ı ferâgat banda*

“Devletin varlığı akıldandır (asıl devlet akıldandır) ve bütün feragat (dünyevî ve geçici şeylerden kurtuluş) sebepleri akıldandır.” (Akıl, en büyük devlet olup dünyevî şeylerden kurtulma akıl yoluyla gerçekleşir.)

12b/3 *Özge hanlar kibi meclis kurmas / 'Ayş u 'işret sarıdın dem urmas*

“Diğer hanlar gibi eğlence meclisi kurmaz; yiyip içip eğlenmenin sözünü etmez.” (Şeybânî Han'ın akli sayesinde eğlence âlemine dalmadığı ifade edilmektedir. Yönetici vasfı taşıyan birisi için bunların doğru düşmeyeceği belirtiliyor.)

12b/4 *Bâde içmek sarı bolmas mâyil / Bir zamân işidin olmas gâfil*

“Şarap içmeye meyl etmez; bir an bile işinde (idarecilik işinde) gaflete düşmez.” (Zevk ve safâya meyledip padişahlığı, ülke yönetimini ihmale uğratması yine akıl sayesinde.)

17b/11 *'Akl eger bar sanga iş kıla kör / Bu selâtın yoludın ayrıla kör*

“Eğer aklın varsa iş yapmaya bak! Bu sultanların (Şeybânî Han dışında-kilerin) yolundan ayrılmaya bak!” (Şeybânî Han göreve gelmeden evvel halkın karışıklık içinde oluşu ve Muhammed Salih'in onlara aklın varsa bu sultanların yolundan ayrıl deyip halkı Şeybânî Han'a tâbî olmaya çağırmasına dair bir beyittir. Bu satırlarda, Muhammed Salih, halkı, akıl yoluyla eğriyi doğruyu görüp karışıklık içindeki durumdan kurtulmanın yoluna, yani Şeybânî Han'a tâbî olmaya davet etmektedir.)

Şeybânî-nâme'den yapılan taramada 'akl kelimesinden türemiş ma'kül kelimesine de rastlanmaktadır:

18a/3 *Barça ma'kül idi vü barça savâb / Tüzdüm âheng-i seferga esbâb*

“Hepsi mâkul ve doğru idi; sefer hazırlığını yapmaya koyuldum.” (Şeybânî Han’a katılması yolundaki telkinin akla uygun olduğunu söyleyen Muhammed Sâlih, böylelikle sefer hazırlığı yapmaya koyulduğunu ifadeyle, aslen, Şeybânî Han’a katılmasının da akla uygun bulduğundan gerçekleştiğini bildirmektedir.)

37b/9 *Yetkeç ol kavm çarpıştık utru / Kırdük ol ‘aklsız ilni asru*

“O topluluk ulaşınca çarpıştık ve o akılsız halkı fazlasıyla kırdık.” (Muhammed Salih, Karşı şehrinin halkıyla çarpışmadan söz ederken akılsız olduklarından dolayı halkın kırıldığını ifade etmektedir. Aklın varlığı ve yokluğu, bireylere olduğu kadar kalabalık halk yığınları (millet) için de çok önemlidir, yokluğu perişan etmeye yeter.)

49a/9 *‘Akl kör kim bu sıfatlık hanga / Nâşir-i ma’delet ü ihsânga*

49b/1 *Salıban kal’asın özi çıktı / ‘Alem-i devletin özi yıktı*

“Akla bak! Bu vasıflı Han’a; adalet ve ihsan dağıtan Han’a (karşı); kalesini terk ederek kendisi çıktı ve devlet sancağını kendisi yıktı.”

64b/5 *Boldılar barça şâd u hoş-hâl / Kıldılar ‘aklsız il bile hayâl*

“Hepsi mutlu oldu ve neşelendiler, akılsız halkı düşündüler.” (Akılsızlık etmek, şair tarafından, halkı zora sokan bir davranış olarak gösterilmektedir.)

79b/7 *‘İşkdur hannu cihân-gîr itken / ‘İşkdur ‘akl ile tedbir itken*

“Han’ı cihangir eden aşktır ve akıl ile tedbir eyleyen (yine) aşktır.” (Bu beyitte, aşkın, Han’ı cihangir ettiği ve yine akıl sayesinde tedbirli kılındığı ifade edilmektedir. Aşk sayesinde fetihler gerçekleşirken, akıl; tedbiri beraberinde getirmekte, denge unsuru olarak varlık göstermektedir.)

Sonuç

Şair Muhammed Sâlih, Şeybânî-nâme’nin tarama yaptığımız ilk yüz varlığında pek çok defa akıl (ve bazen de akılsızlık)dan söz etmiştir. Savaşta, Şeybânî Han’ın bizzat yanında ve yakınında bulunarak ona eşlik ederken gerek Han, gerek halk, gerekse bireyler için aklın öneminin farkına vararak zafer ve hezimetin, akıl (veya akılsızlık) yoluyla gerçekleştiğini görmüştür. Bireyin, halkın, idarecinin başarısı, refahı, fetihleri için akıl, olmazsa olmazdır.

Kaynaklar

AYKAN, Recep: *Kelime ve Konularına Göre Alfabetik Kur’an Fihristi*, Pınar Yayınları, İstanbul 2012.

BOLAY, Süleyman Hayri, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.

MUHAMMED SÂLİH: *Şeybânî-nâme (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme)*, (Haz. Yıldız Kocasavaş), Çantay Kitabevi, İstanbul.

SİNANOĞLU, Mustafa: “İslâm-Son İlâhî Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

YAVUZ, Yusuf Şevki: “Akıl (Kelâm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.

<https://kuran-ikerim.org/ilk-ayet-son-ayet>, 06.11.2019.

<https://www.nisanyansozluk.com/?k=ak%C4%B1l>, 07.11.2019.

<https://notlar1.com/2018/06/27/arapca-akil-sozcugunun-kokeni/>, 07.11.2019).